

تصنيف الاتجاهات الفكرية للفقهاء من أصحاب الإمام السجّاد عليه السلام

حميد رضا مطهرى^۱

محمد باقر شاکرى^۲

لقد كان للإمام السجّاد عليه السلام (۹۴-۶۱ هـ) التأثير الكبير والواضح على فقهاء عصره، الذين يُعتبر أكثرهم من أصحابه عليه السلام. فأصحاب الإمام عليه السلام كانوا من مختلف الأقطاب والفئات من علماء الشيعة والسنة، و من مناطق واتجاهات علمية متنوّعة. تهدف هذه المقالة إلى بيان و توضيح الاتجاهات، و المكانة العلمية للفقهاء من أصحابه عليه السلام، من حيث التصنيف المعرفي، و وفقاً للأدلة و المعطيات التاريخية. كما أنه يمكن استنتاج أنه و بالإضافة إلى الفقه، كان لهؤلاء الأصحاب المكانة العلمية السامية في مختلف العلوم و المعارف. وفقاً للروايات المنقولة عنهم، يمكن تصنيفهم إلى المجموعات التالية: الفقيه المفسّر، الفقيه المتكلّم، الفقيه المحدث، و الفقيه المؤرّخ.

الكلمات الرئيسية: الإمام السجّاد، العلوم الإسلامية، علماء الشيعة، الفقهاء، العصر الأموى.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. استاذ مشارک في مرکز التاريخ و سيرة أهل البيت: مؤسسة العلوم و الثقافة الإسلامية البحثية:

h.motahari@isca.ac.ir

۲. طالب دكتوراه في تاريخ الإسلام في جامعة المذاهب الإسلامية (الكاتب المسؤول):

mb_shakeri@yahoo.com

فصلنامه علمی - پژوهشی تاریخ اسلام

سال بیست و دوم، شماره هشتاد و پنجم

بهار ۱۴۰۰

گونه‌شناسی گرایش‌های فکری اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۳/۲۳

تاریخ تأیید: ۱۳۹۹/۹/۱۳

حمیدرضا مطهری^۱

محمدباقر شاکری^۲

امام سجاد علیه السلام (۶۱-۹۴ه.ق.) تأثیر فراوانی بر فقهای عصر خویش داشت و بسیاری از آنان را می‌توان از اصحاب آن حضرت برشمرد. اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام طیف گسترده‌ای از عالمان شیعه و سنی در مناطق مختلف و با گرایش‌های علمی متفاوت بودند. این مقاله با هدف نشان دادن گرایش علمی و تبیین جایگاه علمی اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام به گونه‌شناسی دانشی آنان می‌پردازد و با توجه به داده‌های تاریخی به این نتیجه می‌رسد که اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام علاوه بر فقه، در دانش‌های دیگر هم جایگاهی ویژه داشتند و با توجه به روایات باقی‌مانده از آنها، می‌توان آنان را در گروه‌های فقیه مفسر، فقیه متکلم، فقیه محدث و فقیه مورخ طبقه‌بندی کرد.

کلیدواژگان: امام سجاد علیه السلام، دانش‌های اسلامی، علمای شیعه، فقها، عصر اموی.

۱. دانشیار پژوهشکده تاریخ و سیره اهل‌بیت: پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی:

(h.motahari@isca.ac.ir).

۲. دانشجوی دکترا تاریخ اسلام دانشگاه مذاهب اسلامی (نویسنده مسؤل): (mb_shakeri@yahoo.com).

۱. مقدمه

جامعه در دوران امامت حضرت زین العابدین علیه السلام دچار آسیب‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی فراوانی شد، اما در این دوران، دانشمندان به نامی هم پرورش یافتند که مهم‌ترین آن‌ها فقها بودند. گزارش‌ها و داده‌های تاریخی، بیان‌گر آن است که در میان شاگردان آن حضرت، دانشمندان برجسته و سرشناسی از فقیهان سرزمین‌های مختلف وجود داشتند.

از آن جایی که گروه گسترده‌ای از یاران و اصحاب امام سجاد علیه السلام را فقهایی با گرایش‌های مختلف تشکیل می‌دادند، مقاله حاضر بر آن است تا ضمن بررسی گرایش‌های فکری آنان، به نحوه ارتباط ایشان با امام سجاد علیه السلام بپردازد. این مقاله بر این فرضیه استوار است که امام سجاد علیه السلام نفوذ فراوانی در میان مسلمانان با گرایش‌های مختلف داشته است که همین امر موجب جذب آنان در حلقه‌های درسی و تعلیمی آن حضرت شده است.

۲. پیشینه

کتاب‌ها و مقالات متعددی درباره زندگانی امام سجاد علیه السلام و اصحاب آن حضرت، مانند کتاب *مسند الإمام السجاد علیه السلام*، *دانشنامه امام سجاد علیه السلام* و *مجموعه مقالات همایش بین المللی امام سجاد علیه السلام* (۶۱-۵۹۴.ق.) نوشته شده است، ولی در مورد اصحاب فقیه ائمه علیهم السلام کتاب و مقالات اندکی نوشته شده است که می‌توان کتاب *موسوعة طبقات الفقهاء* را از بارزترین آن‌ها برشمرد. با این حال، هیچ کدام از کتاب‌ها و مقالات به صورت اختصاصی به اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام نپرداخته‌اند و آنان را مورد گونه‌شناسی فکری قرار نداده‌اند.

۳. مفهوم شناسی

امام سجاد علیه السلام: امام علی بن حسین علیه السلام، معروف به زین العابدین، امام چهارم شیعیان.

اصحاب فقیه: برای فهم این عبارت باید دو واژه اصحاب و فقیه را جداگانه تبیین کرد و سپس به معنای آن پرداخت. معانی مختلف و متعددی برای این واژه نقل می‌شود، اما دائرة المعارف شیعه تعریف جامعی از آن ارائه می‌کند که در این مقاله به همان بسنده می‌کنیم.

اصحاب: اصحاب به معنای افرادی است که پیامبر ﷺ و یا یک یا چند امام را درک کرده باشند و بر آیین اسلام از دنیا رفته باشند. مقصود از اصحاب ائمه علیهم‌السلام در اصطلاح رجال و سیره به دو معنا آمده است: ۱. کسانی که محضر یک یا چند امام را درک کرده باشند، هرچند روایتی از ایشان نقل نکرده باشند. ۲. آن‌هایی که از امام، حدیث شنیده باشند و روایت کرده باشند، هرچند مدت کوتاهی، محضر امام را درک کرده باشند.^۱ در این مقاله منظور از اصحاب، کسانی هستند که محضر امام را درک کرده باشند، هرچند روایتی از ایشان نقل نکرده باشند.

فقیه: فقیه از ماده فقه به معنای فهم است و از آن جا که مسلمانان علم و فهم از دین را شریف‌تر از سایر علوم می‌دانستند، فقط فهم دین را فقه نامیدند و این گونه بود که به کسانی که در دین، تتبع می‌کردند و حکم شرعی را استنتاج می‌کردند، فقیه می‌گفتند.^۲ بنا بر تعریف واژگان مذکور، منظور از اصحاب فقیه امام سجاد علیه‌السلام افرادی هستند که دانش فهم دین را داشته باشند و محضر امام سجاد علیه‌السلام را درک کرده باشند.

گونه شناسی: به معنای نوع، روش، صنف، جور، طور، شیوه و سنخ است^۳ و مقصود از گونه شناسی در این تحقیق، همان انواع و اقسام است. از این رو در این مقاله در گونه شناسی اصحاب امام سجاد علیه‌السلام به واکاوی گرایش‌های علمی اصحاب فقیه آن حضرت می‌پردازیم.

۱. جمعی از نویسندگان، دائرة المعارف شیعه، ج ۲، ص ۲۰۸.

۲. ابن منظور، لسان العرب، ج ۱۵، واژه فقه؛ حسن مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ج ۱۴.

۳. علی اکبر دهخدا، فرهنگ دهخدا، ذیل واژه گونه.

تقسیم گونه‌شناسی به شکل‌های مختلفی قابل ارائه است، اما در این مقاله، گونه‌شناسی علمی مورد توجه قرار گرفته است. از این رو می‌توان آن‌ها را در گروه‌های فقیه مفسر، فقیه محدث، فقیه مورخ و فقیه متکلم معرفی کرد.

۴. اصحاب فقیه مفسر

گروهی از یاران فقیه امام سجاد علیه السلام علاوه بر فقاها در تفسیر صاحب نظر بودند یا روایاتی داشتند که از آن‌ها می‌توان به سعید بن مسیب (د. ۵۹۴.ق.)، عبدالله بن علی بن حسین عبدالله (د. اوایل قرن ۵۲.ق.)، محمد بن شهاب زهری (د. ۵۱۲۴.ق.)، قاسم بن محمد بن ابی بکر (د. ۵۳۸.ق.)، حکم بن عتیبه (د. اوایل قرن ۵۲.ق.)، عبدالله بن ذکوان (۶۱-۵۹۴.ق.)، سعید بن جبیر (د. ۵۹۵.ق.)، معروف بن خربوذ (د. اواسط قرن ۵۲.ق.) و ابان بن تغلب (د. ۵۱۴۱.ق.) اشاره کرد.

۴-۱. سعید بن مسیب بن حزن

سعید بن مسیب بن حزن (د. ۵۹۴.ق.) از اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام بود.^۱ او که از قائلان به مکتب اهل حدیث به شمار می‌رود^۲ در مدینه زندگی می‌کرد.^۳ تراجم نگاران، او را با عناوینی هم‌چون، فقیه الفقها، عالم‌ترین فرد به حلال و حرام، فقیه صالح و داناترین تابعی معرفی می‌کنند.^۴ سعید علاوه بر آن که از یاران امام سجاد علیه السلام بود، آیه مبارکه بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ را به جهر می‌خواند^۵ که این خود نشان دهنده پیروی او از اهل بیت علیهم السلام و شیعه بودن او است.

۱. برقی، رجال برقی، ص ۸.

۲. مناع بن خلیل القطان، تاریخ التشریح الاسلامی، ج ۱، ص ۲۹۲.

۳. ابن سعد، الطبقات الکبری، ص ۵، ص ۱۴۳؛ ابن حبان، الثقات، ج ۴، ص ۲۷۵.

۴. المزی، تهذیب الکمال، ج ۱۱، ص ۶۶-۷۵.

۵. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۱۳۲-۱۳۳.

مصاحبت سعید با امام سجاد علیه السلام به حدی بود که امام علیه السلام با تعاریفی از شخصیت علمی او یاد می‌کرد و او را از همه مردم به آثار گذشتگان آگاه‌تر و افقه مردم در رأی و نظر معرفی می‌کرد.^۱ کلینی (د. ۳۲۹) روایتی را از امام صادق علیه السلام (۱۱۴-۱۴۸ ه.ق.) نقل می‌کند که آن حضرت، سعید بن مسیب، قاسم بن محمد بن ابی بکر و ابو خالد کابلی (د. اوایل قرن ۵ ه.ق.) را از ثقات علی بن حسین علیه السلام معرفی کرده است.^۲ چندین روایت از امام علیه السلام (۶۱-۹۴ ه.ق.) در میراث روایی او باقی مانده است.^۳

سعید علاوه بر فقاہت در تفسیر قرآن، تبحر داشت. روایات تفسیری او در کتاب‌های تفسیری شیعه هم‌چون تفسیر عیاشی^۴، تفسیر قمی^۵، التبیان فی تفسیر القرآن^۶، مجمع البیان^۷ و در کتاب‌های تفسیری اهل سنت هم‌چون احکام القرآن^۸، تفسیر القرآن^۹ و جامع البیان فی تأویل القرآن^{۱۰} نقل شده است. شیخ طوسی (د. ۴۶۰) در التبیان از او به عنوان

۱. عباس میرزایی، «ارزش داوری‌های تاریخی ناهمگن درباره اصحاب خاص امام سجاد علیه السلام»، تاریخ اسلام و ایران، ش ۴۱.

۲. کلینی، الکافی، ج ۱، ص ۴۷۲.

۳. طوسی، اختیار معرفة الرجال (رجال الکشی)، ج ۱، ص ۳۳۳-۳۳۴؛ العیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۵۷.

۴. عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۲۵۷؛ ج ۲، ص ۱۶۴-۱۶۵، ۳۰۹-۳۱۰.

۵. قمی، تفسیر قمی، ج ۱، ص ۹۴.

۶. طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۶۲.

۷. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۱، ص ۳۷۴-۳۷۵.

۸. امام شافعی، احکام القرآن، ج ۱، ص ۱۷۸-۱۷۹.

۹. صنعانی، تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۵۵.

۱۰. طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج ۱، ص ۴۰.

فقیه مفسر نام می‌برد.^۱ از جمله دیدگاه‌ها و روایات تفسیری او می‌توان به تفسیر آیه ۲۵، سوره انفال^۲ اشاره کرد که می‌گوید:

وقتی این آیه نازل شد پیامبر صلی الله علیه و آله آن را به جانشینی امیرالمؤمنین علیه السلام تعبیر کردند و فرمودند: هرکس به علی درباره جانشینی من ظلم کند همانند آن است که پیامبری من و دیگر پیامبران را انکار کرده است.^۳

در میراث روایی سعید بن مسیب علاوه بر روایات فقهی، نقل‌های تاریخی، حدیثی و اعتقادی بر جای مانده است که در قسمت اصحاب فقیه مورخ، فقیه محدث و فقیه متکلم خواهد آمد.

۲-۴. عبدالله بن علی بن حسین علیه السلام

عبدالله (د. اوایل قرن ۲ه.ق.) از فرزندان و فقهای عصر امام زین العابدین علیه السلام (۶۱-۹۴ه.ق.) بود.^۴ شیخ مفید (د. ۴۱۳ه.ق.) از او با عنوان فقیه، محدث، کثیر الحدیث، و مبلغ آثار اهل بیت علیهم السلام یاد می‌کند.^۵ ابن شهر آشوب (د. ۵۵۸ه.ق.) او را صاحب کتاب می‌داند.^۶

۱. طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۱۲۲-۱۲۳.
۲. وَ اتَّقُوا فِتْنَةً لَا تُصِيبَنَّ الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْكُمْ خَاصَّةً.
۳. طبرسی، تفسیر مجمع البیان، ج ۴، ص ۴۵۳؛ لما نزلت هذه الآية (واتقوا فتنه) قال: قال النبی صلی الله علیه وآله وسلم: من ظلم علیا مقعدی هذا بعد وفاتی، فکانما جحد بنبوتی و نبوة الأنبياء قبلی.
۴. علوی، المجدی فی أنساب الطالبین، ص ۱۴۳.
۵. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۶۰.
۶. ابن شهر آشوب، معالم العلماء، ص ۱۱۱.

بر اساس گزارش شیخ مفید (د. ۵۴۱۳.ق.) عبدالله بن علی بن حسین علیه السلام مدیریت و مسئولیت صدقات برجای مانده از رسول اکرم صلی الله علیه و آله و امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام (د. ۵۴۰.ق.) را بر عهده داشت.^۱ او از نظر ظاهری، زیبایی فوق العاده‌ای داشت که به همین دلیل به باهر؛ یعنی خیره کننده، معروف شده بود.^۲

از بین روایات به جای مانده از او به یک روایت فقهی اشاره می‌گردد که از آرای فقهی عبدالله باهر درباره حد سرقت است. او در این باره به نقل از پدرش امام سجاد علیه السلام نقل می‌گوید:

حد سرقت در مرتبه اول، قطع دست راست، برای مرتبه دوم قطع پای چپ و

برای مرتبه سوم، حبس ابد است.^۳

او از مفسران قرآن نیز شمرده می‌شود و روایات تفسیری او در کتاب‌های متعددی مانند البرهان فی تفسیر القرآن^۴ و تفسیر القرآن العظیم^۵ منعکس شده است. او منظور از مواقیت در آیه ۱۸۹ سوره بقره را صوم، عید و حج تفسیر می‌کند.^۶

۳-۴. ابن شهاب زهری

محمد بن مسلم بن عبیدالله بن عبدالله بن شهاب قرشی زهری (د. ۵۱۲۴.ق.) ملقب به ابوبکر المدنی، یکی دیگر از اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام بود^۷ که از آن حضرت در

۱. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۶۹.

۲. عباس قمی، منتهی الآمال، ج ۲، ص ۱۰۱.

۳. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۷۰.

۴. بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۴۰۳.

۵. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم (تفسیر ابن کثیر)، ج ۳، ص ۵۱۹.

۶. فی قوله عز وجل: قل هی مواقیت للناس و الحج؛ قال جعفر بن محمد علیه السلام: لصومهم و فطرهم و

حجهم (عاملی، وسائل الشیعة، ج ۱۰، ص ۲۵۸).

۷. مزی، تهذیب الکمال، ج ۲۶، ص ۴۱۹-۴۲۸.

موضوعات مختلفی، روایت نقل کرده است.^۱ وی در سال ۵۱ ه.ق. در مکه متولد شد^۲ ولی در مدینه زندگی می‌کرد.^۳ سپس در دوره‌ای به شام رفت و در آنجا اقامت کرد.^۴ مزی (د. ۷۴۳ ه.ق.) از رجال یون اهل سنت، علی بن حسین علیه السلام را از مشایخ ابن شهاب زهری نام می‌برد.^۵

ابن حبان (د. ۹۶۵ ه.ق.) او را فقیه فاضل و ابن حجر (د. ۸۵۲ ه.ق.) فقیه حافظ نام می‌برند.^۶ بنا بر اتفاق نظر شیعیان، او از شیعیان نبوده است.^۷ روایات متعددی از زهری در مورد فضایل امام سجاد علیه السلام وجود دارد. به عنوان نمونه، شیخ مفید به نقل از او می‌گوید:

بهترین هاشمی که درک کردم، علی بن حسین علیه السلام بود.

هم‌چنین، شخصی از زهری در مورد زاهدترین انسان‌ها سؤال کرد، او پاسخ داد:

علی بن حسین علیه السلام زاهدترین انسان‌ها است.^۸

وقتی از زهری پرسیدند: آیا علی بن حسین را ملاقات کرده‌ای، او پاسخ داد:

ملاقات کردم کسی را که با فضیلت‌تر از او ندیده بودم.^۹

-
۱. حلی، مختلف الشیعة، ج ۳، ص ۳۸۲؛ طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۸۰؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۶۴.
  ۲. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۳۴۸.
  ۳. سمعانی، الانساب، ج ۶، ص ۳۵۰.
  ۴. سبحانی، موسوعة طبقات الفقهاء، ج ۱، ص ۵۲۴.
  ۵. مزی، تهذیب الکمال، ج ۲۶، ص ۴۱۹-۴۲۸.
  ۶. همان، ص ۴۳۶-۴۴۶.
  ۷. فیض کاشانی، الوافی، ج ۱۱، ص ۴۰-۴۱.
  ۸. خوئی، معجم رجال الحدیث، ج ۱۷، ص ۱۹۰-۱۹۳.
  ۹. همان.

علاقه زهری به علی بن حسین علیه السلام تا حدی بود که هر زمان از امام علیه السلام حدیثی نقل می کرد، امام را زین العابدین علی بن حسین خطاب می نمود و وقتی از او پرسیدند که چرا ایشان را زین العابدین می گویی؟ وی با نقل حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله پاسخ داد:

منادی در روز قیامت، ندا می دهد، زیور عبادت کنندگان کجاست؟ پس گویا

علی بن حسین علیه السلام را می بینم که میان صفوف گام برمی دارد.^۱

وی احادیثی از امام سجاد علیه السلام روایت کرده است.^۲ در بین روایات صادره از وی، دو روایت فقهی از امام سجاد علیه السلام روایتی درباره رؤیت هلال ماه رمضان و روایتی در موضوع روزه گرفتن در یوم الشک به چشم می خورد.^۳ زهری علاوه بر فقه در تفسیر هم معروف بود و علاوه بر روایات فقهی، روایات تفسیری نیز در میراث روایی او بر جای مانده است. کتاب های، تفسیر القرآن العظیم،^۴ الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور و دیگر کتاب های تفسیری^۵ روایات او را بیان می کنند. از جمله آرای تفسیری او آن است که وی مراد از کلمه تقوی در آیه و أَلَزَمَهُمْ كَلِمَةَ التَّقْوَى^۶ را بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ می داند.^۷ در میراث روایی

۱. لأنی سمعت سعید بن المسيب (م. ۹۴ه.ق.) یحدث عن ابن عباس (م. ۶۸ه.ق.) أن رسول الله صلی الله علیه وآله، قال: إذا کان یوم القیامة ینادی مناد این زین العابدین، فکأنی أنظر إلى ولدی علی ابن الحسین بن علی بن أبی طالب یخطو بین الصفوف (صدوق، علل الشرایع، ج ۱، ص ۲۲۹-۲۳۰).

۲. همان، ج ۴، ص ۴۸۲.

۳. حلی، مختلف الشیعة، ج ۳، ص ۳۸۲؛ طوسی، الاستبصار، ج ۲، ص ۸۰؛ طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۴، ص ۱۶۴.

۴. ابن ابی حاتم الرازی، تفسیر القرآن العظیم، ج ۲، ص ۴۲۸، ۴۴۳.

۵. حسکانی، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۱، ص ۱۷۰؛ آلوسی، تفسیر الآلوسی، ج ۵، ص ۱۶۹.

۶. فتح: ۲۶.

۷. ثعلبی، الکشف والبیان عن تفسیر القرآن، ج ۹، ص ۶۳.

ابن شهاب، علاوه بر روایات فقهی، گزارش‌های تاریخی و حدیثی نیز بر جای مانده است که در قسمت مربوطه مورد بحث قرار خواهد گرفت.

۴-۴. قاسم بن محمد بن ابوبکر

او فرزند محمد بن ابوبکر (د. ۵۳۸ ق.) است که در دوران خلافت امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام به دنیا آمد. پس از شهادت پدرش به دست مأموران معاویه در سال ۵۳۸ ق. عمه‌اش، عایشه (د. ۵۵۸ ق.)، سرپرستی او را بر عهده گرفت.^۱ همچنین دخترش، ام فروه (د. اواسط قرن ۵ ق.) همسر امام باقر (۱۱۴-۹۴ ق.) و مادر امام صادق علیه السلام (۱۴۸-۱۱۴ ق.) بود.^۲ قاسم (د. ۵۱۰۶ ق.) در دوران خلافت عمر بن عبدالعزیز (۹۹-۱۰۱ ق.)، یکی از ده فقیه برجسته مدینه بود که در اداره شهر مدینه با عمر بن عبد العزیز همکاری می‌نمود.^۳

او از اصحاب ائمه و از کسانی بود که عایشه را به دلیل ممانعت از دفن امام حسن مجتبی علیه السلام (۵۰-۴۰ ق.) در کنار مرقد رسول خدا صلی الله علیه و آله سرزنش کرد.^۴ امام صادق علیه السلام (۱۱۴-۵۱۴ ق.) او را یکی از اصحاب مورد وثوق و اطمینان امام سجاد علیه السلام (۶۱-۹۴ ق.) معرفی می‌کند.^۵ همچنین در چندین منبع، آرا و فتاوی فقهی وی نقل شده است.^۶ ازدواج ام فروه (د. اواسط قرن ۵ ق.)، دختر قاسم بن محمد (د. ۵۱۰۶ ق.) با امام باقر علیه السلام و تولد یافتن امام صادق علیه السلام از او، ارتباط نزدیک امام علیه السلام با قاسم را نشان می‌دهد.

۱. ابن خیاط، تاریخ خلیفه بن خیاط، ص ۱۴۴.

۲. حسینی، عمدة الطالب فی أنساب آل أبي طالب، ص ۲۲۵.

۳. ابن الاثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۴، ص ۵۲۶.

۴. یعقوبی، تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۳۴.

۵. کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۳۷۸.

۶. فضل بن شاذان، الايضاح، ص ۳۴۲؛ طوسی، الخلاف، ج ۱، ص ۱۲۰؛ طوسی، الاستبصار، ج ۴،

روایات تفسیری قاسم بن محمد را می‌توان در کتاب‌های جامع البیان عن تأویل آی القرآن،^۱ المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز^۲ و دیگر کتاب‌های تفسیری^۳ مشاهده کرد. یکی از آرای تفسیری او درباره حکم متعه زنان است. وقتی از او در رابطه با این مسئله، سؤال می‌شود، او با قرائت آیات ۷ تا ۹ سوره مؤمنون^۴ می‌گوید:

من تحریم متعه را در این آیه از قرآن می‌بینم.^۵

۴-۵. حکم بن عتیبه

او (د. اوایل قرن ۵۲ ق.م) حدود سال ۵۰ ه.ق. در مدینه به دنیا آمد. در مورد گرایش‌های فکری و مذهبی او، گزارش‌های متفاوتی نقل شده است. احمد بن عبدالله عجلی (د. ۲۶۱ ه.ق.) او را از شیعیان می‌داند.^۶ ابن قتیبه (د. ۲۷۶ ه.ق.) از او به عنوان رجال شیعی نام می‌برد. ذهبی (د. ۷۴۸ ه.ق.) بدون اشاره به گرایش‌های مذهبی وی از شعبه نقل می‌کند که او امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام (۳۰-۵۴۰ ه.ق.) را بر ابوبکر (۱۱-۵۱۳ ه.ق.) و عمر (۱۳-۵۲۳ ه.ق.) مقدم می‌داشت.^۸

۱. طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج، ص ۳۴۳.

۲. ابن عطیة، المحرر الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز، ج ۲، ص ۱۰۵.

۳. ر. ک: ابن حجر، العجَاب فی بیان الأسباب، ج ۲، ص ۸۳۹؛ سیوطی، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، ج ۵، ص ۱۴۴-۱۴۵.

۴. فَمَنْ ابْتغَى وَرَاءَ ذَلِكَ فَأُولَئِكَ هُمُ الْعَادُونَ (۷) وَالَّذِينَ هُمْ لِأَمَانَاتِهِمْ وَعَهْدِهِمْ رَاعُونَ (۸) وَالَّذِينَ هُمْ عَلَى صَلَوَاتِهِمْ يُحَافِظُونَ (۹) أُولَئِكَ هُمُ الْوَارِثُونَ (۱۰).

۵. صنعانی، تفسیر القرآن، ج ۳، ص ۴۴.

۶. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۶، ص ۳۳۲؛ ابن قتیبه، المعارف، ص ۴۶۴؛ مزی، تهذیب الکمال،

ج ۷، ص ۱۲۰.

۷. عجلی، معرفة النقات، ج ۱، ص ۳۱۲.

۸. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۵، ص ۲۰۸.

بر اساس برخی نقل‌های تاریخی، او از دوست‌داران اهل بیت علیهم السلام بود و با امام باقر علیه السلام و شاگردان آن حضرت مصاحبت می‌کرد.^۱ با این حال، کشی (د. حدود ۳۴۰ ه.ق.) و شیخ طوسی، او را زیدی مذهب می‌دانند.^۲ برخی نیز گفته‌اند که او زیدی مذهب بود و بعد به تشیع امامی، گرایش پیدا کرد.^۳ نام او علاوه بر اصحاب امام سجاد علیه السلام (۶۱-۹۴ ه.ق.) در میان اصحاب امام باقر علیه السلام (۱۱۴-۹۴ ه.ق.) نوشته شده است.^۴

او روایات متعددی را از امام سجاد علیه السلام نقل می‌کند^۵ که در میان روایات منقول او از امام سجاد علیه السلام یک روایت فقهی در مورد نماز وجود دارد.^۶ همچنین، او در تفسیر قرآن، روایات زیادی نقل می‌کند. بعضی از روایات تفسیری او در کتاب‌های تفسیر عیاشی،^۷ *التبیین فی تفسیر القرآن*^۸ و تفسیر مجمع البیان^۹ آمده است. وی قائل به عدم نسخ آیه متعه بود.^{۱۰} روایت لولا أن عمر نهی عن المتعة ما زنی إلا شقی در تفسیر آیه *فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ*^{۱۱} از او نقل شده است.^{۱۲}

۱. محسن امین، *اعیان الشیعة*، ج ۶، ص ۲۰۹.

۲. طوسی، *اختیار معرفة الرجال*، ش ۳۶۹، ۳۷۰، ۴۲۲.

۳. مازندرانی، *شرح اصول الکافی*، ج ۶، ص ۶۶؛ حلی، *رجال العلامة*، ص ۲۴۳.

۴. طوسی، *رجال الطوسی*، ص ۸۶؛ محسن امین، *اعیان الشیعة*، ج ۶، ص ۲۰۹.

۵. کلینی، *الکافی*، ج ۱، ص ۲۷۰؛ زراری، *تاریخ آل زراره*، ص ۱۰۷.

۶. جرجانی، *الکامل فی ضعف الرجال*، ج ۱، ص ۲۹۱.

۷. عیاشی، *تفسیر العیاشی*، ج ۱، ص ۳۲۶.

۸. طوسی، *التبیین فی تفسیر القرآن*، ج ۳، ص ۱۶۷.

۹. طبرسی، *تفسیر مجمع البیان*، ج ۳، ص ۶۱.

۱۰. عاملی، *زواج المتعة*، ج ۱، ص ۱۷۷.

۱۱. نساء: ۲۴.

۱۲. طبرسی، *تفسیر مجمع البیان*، ج ۳، ص ۶۱.

۴-۶. عبدالله بن ذکوان

یکی از فقهای اهل سنت معاصر امام سجاد علیه السلام (۶۱-۹۴ ه.ق.)، عبدالله بن ذکوان (د. ۱۳۰ ه.ق.) مدنی قرشی بود.^۱ او از فقهای مدینه^۲ در قرن نخست هجری به شمار می‌رود که علاوه بر فقه در رشته‌های دیگری هم‌چون فقه، حدیث، فرایض، حساب، شعر و نحو تخصص داشت.^۳

عبدالله بن ذکوان را در بین شاگردان و اصحاب حضرت علی بن حسین علیه السلام نام می‌برند.^۴ او روایات مختلفی را از امام سجاد علیه السلام نقل می‌کند^۵ که بعضی از این روایات در مورد مسائل فقهی است. از جمله روایات فقهی وی، یک روایت در مورد ازدواج با اِمَاء و دیگری روایتی در مسئله صوم^۶ است. این دو روایت، میراث فقهی او از امام سجاد علیه السلام به شمار می‌روند.

عبدالله بن ذکوان در کنار روایت‌های فقهی، ناقل روایت‌های تفسیری است که گرایش او به تفسیر قرآن را نشان می‌دهند. روایت‌های تفسیری او در تفسیر قرطبی،^۸ تفسیر البحر المحیط^۹ و کتاب‌های دیگر تفسیری آمده است.^{۱۰} او در آیه ۲۸ سوره زخرف، منظور از کَلِمَةً بَاقِيَةً فِي عَقْبِهِ را قرار دادن ائمه در نسل امام حسین علیه السلام تفسیر می‌کند.^{۱۱}

۱. عینی، عمدة القاری، ج ۱، ص ۱۴۲.

۲. سید مرتضی، الناصریات، ص ۳۳۵.

۳. عباس قمی، الکنی و الألقاب، ج ۱، ص ۸۰.

۴. جواهری، المفید من معجم رجال الحدیث، ص ۳۳۳.

۵. مزی، تهذیب الکمال، ج ۱۴، ص ۴۷۶-۴۸۳.

۶. ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۷، ص ۹۰.

۷. احمد بن حنبل، مسند، ج ۶، ص ۲۱۵.

۸. القرطبی، الجامع لأحكام القرآن (تفسیر القرطبی)، ج ۲، ص ۴۲۰.

۹. أبی حیان الأندلسی، تفسیر البحر المحیط، ج ۷، ص ۳۱۸.

۱۰. صنعانی، تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۲۸۸.

۱۱. بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۴، ص ۸۵۶.

۷-۴. سعید بن جبیر

تبار سعید بن جبیر (د. ۵۹۵ ه.ق.) به قبیله بنی اسد می‌رسد. او در کوفه متولد گردید و تحصیلاتش را در مکه ادامه داد^۱ از همین روی، جزء فقهای مکه به شمار می‌رود.^۲ او به زهد و تقوا شهرت داشت.^۳ سعید بن جبیر نه فقط در میان دانشمندان شیعه، بلکه در میان علما و اندیشمندان اهل سنت نیز، جایگاه ویژه‌ای داشت. ابن حبان (د. ۳۵۴ ه.ق.) از علمای سرشناس اهل سنت او را فقیه، فاضل، عابد و ثقه معرفی می‌کند.^۴ ابن حجر از او با عنوان فقیه و ثقه یاد می‌کند.^۵ یکی از آرای فقهی او در باب نکاح، مشروعیت و جواز متعه است.^۶

به گفته کشی (د. ۳۸۵ ه.ق.) او جزء پنج نفری است که از حامیان امام سجاد علیه السلام (۶۱-۹۴ ه.ق.) به شمار می‌رفتند.^۷ بر اساس گزارش‌های تاریخی، سعید بن جبیر برای دریافت مسائل فقهی نزد امام سجاد علیه السلام می‌رفت و سؤالات فقهی متعدد از ایشان می‌پرسید^۸ و امام علیه السلام گاهی از دیگران، جوابای احوال او می‌شد.^۹ هم‌چنین از طریق او،

۱. شیخ طوسی، الأبواب (رجال الطوسی)، ص ۱۱۴.

۲. رک: تفسیر القرآن العظیم، ج ۲، ۴۱۶؛ ابن حبان، الثقات، ج ۴، ص ۲۷۵؛ علی نمازی

شاهرودی، مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۴، ص ۵۸.

۳. ابن ابی الحدید، شرح نهج البلاغه، ج ۱۲، ص ۲۵۴.

۴. ابن حبان، الثقات، ج ۴، ص ۲۷۵.

۵. علی نمازی شاهرودی، مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۴، ص ۵۸.

۶. فاضل جواد، مسالک الأفهام، ج ۳، ص ۱۹۴؛ ابن حزم، المحلی، ج ۹، ص ۲۵۰.

۷. طوسی، اختیار معرفة الرجال، ج ۱، ص ۳۳۲.

۸. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۵، ص ۲۱۶؛ ج ۶، ص ۲۵۸.

۹. همان.

مجموعه روایاتی از امام زین العابدین علیه السلام در موضوع فضایل امیرالمؤمنین علیه السلام^۱، مهدویت^۲ و تفسیر آیه مودت^۳ نقل شده است. شاید به دلیل ارتباط و قرابت با امام سجاد علیه السلام بود که به دست حجاج (د. ۵۹۵ ق.) در حالی به شهادت رسید که به گفته احمد بن حنبل (د. ۲۴۱ ق.) همه مردم محتاج علم و دانش او بودند.^۴

درباره او ادعا شده است که اولین شخصی بود که علم تفسیر را تصنیف کرد.^۵ روایات متعدد تفسیری او را می توان در تفسیر ابی حمزه الثمالی،^۶ تفسیر العیاشی،^۷ تفسیر القمی^۸ و دیگر کتاب های تفسیری^۹ مشاهده کرد. در بین میراث روایات تفسیری او، روایتی از امام سجاد علیه السلام نقل شده است. سعید بن جبیر در این روایت می گوید:

از امام سجاد علیه السلام از آیه قُلْ لَّا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِلَّا الْمَوَدَّةَ فِي الْقُرْبَى سَأَلْتُكُمْ، امام پاسخ دادند: منظور از این آیه قرابت به ما اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله است.^{۱۰}

۴-۸. معروف بن خربوذ مکی

او (د. اواسط قرن ۵۲ ق.) از فقهای معاصر با امام سجاد علیه السلام^{۱۱} و به افقه الاولین معروف بود.^{۱۲} تنها شش نفر به این عنوان ملقب بوده اند که فقها بر تصدیق و وثاقت آنان اتفاق

۱. ابن مردویه، مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام، ص ۲۲۳.

۲. صدوق، کمال الدین و تمام النعمه، ج ۱، ص ۱۴۵.

۳. احمد بن حنبل، مسند، ج ۱، ص ۲۲۹.

۴. ابن حجر، تهذیب التهذیب، ج ۴، ص ۱۳.

۵. صدر، الشیعه و فنون الاسلام، ص ۲۵.

۶. أبو حمزة ثمالی، تفسیر ابی حمزة الثمالی، ص ۱۳۹-۱۴۰، ۱۸۷، ۱۸۸.

۷. عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۶۶.

۸. قمی، تفسیر القمی، ج ۲، ص ۳۸۱.

۹. فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، ص ۳۸۹-۳۹۱؛ طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۱۷.

۱۰. فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، ص ۳۹۱-۳۹۲.

۱۱. تفرشی، نقد الرجال، ج ۴، ص ۳۹۳-۳۹۴.

۱۲. طوسی، اختیار معرفة الرجال، ش ۴۳۱.

نظر دارند.^۱ با وجود این توصیفات، برخی از گزارش‌ها از گرایش او به قدر حکایت دارند^۲، اما ذهبی (د. ۵۷۴۸.ق.) او را شیعه و صدوق و ابن حجر او را اهل حدیث می‌دانند.^۳ شیخ طوسی، او را از اصحاب امام سجاد علیه السلام معرفی می‌کند.^۴ در میراث حدیثی او، دو حدیث از امام علیه السلام ثبت و ضبط شده است که یک حدیث را بدون واسطه و دیگری را با واسطه حکم بن مستنیر نقل می‌کند.^۵

هم‌چنین، روایت‌های تفسیری او در کتاب‌های مختلف تفسیری بیان شده است. به عنوان نمونه تفسیر القمی،^۶ البرهان فی تفسیر القرآن^۷ و شواهد التنزیل لقواعد التفصیل^۸ روایات تفسیری او را نقل می‌کنند. او در تفسیر آیه ۲۶۰ سوره بقره، نام چهار پرنده‌ای را که حضرت ابراهیم علیه السلام ذبح کرد طاووس، خروس، کبوتر و غرنوق روایت می‌کند.^۹

۹-۴. ابان تغلب

او (د. ۵۱۴۱.ق.) یکی از فقهای معاصر امام سجاد علیه السلام بود^{۱۰} که از نظر نسبی به قبیله کنده منتسب بود. او در کوفه زندگی می‌کرد.^{۱۱} یکی از فقهای بزرگ شیعه بود که نقش

۱. همان، ش ۲۳۸.

۲. تستری، قاموس الرجال، ج ۹، ص ۵۲.

۳. ذهبی، میزان الاعتدال، ج ۴، ص ۱۴۴؛ سمعانی، الانساب، ج ۱، ص ۹۴.

۴. طوسی، رجال الطوسی، ص ۱۲۰.

۵. کلینی، الکافی، ج ۸، ص ۳۹۱؛ همان، ص ۸۳.

۶. قمی، تفسیر القمی، ج ۱، ص ۳۳۰.

۷. بحرانی، البرهان فی تفسیر القرآن، ج ۱، ص ۲۳.

۸. حسکانی، شواهد التنزیل لقواعد التفصیل، ج ۲، ص ۳۱۰.

۹. عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۴۳.

۱۰. نجاشی، رجال النجاشی، ص ۱۱.

۱۱. ابن ابی حاتم، الجرح و التعديل، ج ۲، ص ۲۹۷.

مهمی در نشر معارف اهلبیت علیهم السلام داشت.^۱ ابان علاوه بر فقه درباره علوم مختلف قرآنی و به ویژه آشنایی با قرائت‌های مختلف قرآنی آگاهی داشت و در حدیث، ادب، لغت و نحو سرآمد علما و فقهای عصر خویش بود.^۲

در شیعه بودن او، تردیدی نیست. بیشتر رجالیون شیعه و بسیاری از نویسندگان اهل سنت به این مطلب تصریح می‌کنند.^۳ شیخ طوسی ضمن قرار دادن وی در بین اصحاب امام سجاد علیه السلام از او با عنوان قاری، فقیه، لغوی و راوی جلیل القدر و عظیم المنزلة یاد می‌کند.^۴ توفیق شاگردی ابان در محضر سه امام معصوم؛ یعنی امام سجاد علیه السلام، امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام او را به یک شخصیت ممتاز علمی و صاحب نظر در علوم مختلف و از جمله در دانش فقه تبدیل کرده بود.

بیشتر روایاتی را که او از امام سجاد علیه السلام در میراث روایی خود، اندوخته است در موضوعات فقهی است.^۵ او چندین روایت با واسطه در موضوعات مختلفی چون، وصیت،^۶ ذبح^۷ و تفسیر بعضی از آیات قرآن^۸ از امام علیه السلام روایت می‌کند. روایت‌های تفسیری او نه تنها در تفاسیر شیعی، بلکه در تفاسیر اهل سنت منعکس شده است. به عنوان نمونه

۱. همان، ص ۱۱.

۲. ابن ادریس الحلّی، مستطرفات السرائر، ص ۶۳.

۳. همان، ص ۷؛ خزرجی، خلاصه تذهیب، ج ۲، ص ۱۳۵؛ احمد بن حنبل، العلیل، ج ۳، ص ۲۸۴.

۴. طوسی، الفهرست، ص ۵۱.

۵. کلینی، الکافی، ج ۴، ص ۲۲۲؛ ج ۶، ص ۲۳۶.

۶. کلینی، معانی الاخبار، ص ۲۱۷.

۷. طوسی، تهذیب الاحکام، ج ۹، ص ۶۰.

۸. حسکانی، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، ج ۱، ص ۴۴۲.

می‌توان به تفسیر العیاشی^۱ و تفسیر فرات الکوفی^۲ از تفاسیر شیعی و تفسیر القرآن^۳ و جامع البیان عن تأویل آی القرآن^۴ از تفاسیر اهل سنت اشاره کرد. هم‌چنین، روایت او درباره آیه ۵۹ سوره نساء، منظور از ولی الامر را امیرالمؤمنین علیه السلام به عنوان اولین مخاطب اولی الامر، تفسیر می‌کند.^۵ او منظور از تَبَيَّنَا لِكُلِّ شَيْءٍ را آنچه حرام و حلال الهی است، می‌داند.^۶

۵. اصحاب فقیه مورخ

در میان اصحاب فقیه امام سجاد علیه السلام افرادی با دانش و آگاهی و یا علاقه‌مند به تاریخ دیده می‌شود. در میان فقهای مورخ در اصحاب حضرت زین العابدین علیه السلام می‌توان به افراد پایین اشاره کرد.

۱-۵. سعید بن مسیب

سعید بن مسیب که شرح حال او گذشت از اصحابی بود که علاوه بر فقه و تفسیر به تاریخ گرایش داشت. روایات تاریخی سعید در تاریخ طبری^۷، مروج الذهب^۸، الکامل فی التاریخ و تاریخ اسلام ذهبی^۹ منعکس شده است. یکی از نقل‌های تاریخی او، اشاره به سن

۱. عیاشی، تفسیر العیاشی، ج ۱، ص ۱۷۴، ۲۹۵، ۳۴۶.

۲. فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، ص ۹۰-۹۱.

۳. صنعانی، تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۳۶۲.

۴. طبری، جامع البیان عن تأویل آی القرآن، ج ۱۴، ص ۲۱۲.

۵. فرات بن ابراهیم، تفسیر فرات الکوفی، ص ۱۰۸.

۶. صنعانی، تفسیر القرآن، ج ۲، ص ۳۶۲.

۷. طبری، تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۴۳، ۱۱۲، ۱۴۶، ۲۶۴، ۳۰۴، ۴۴۲.

۸. مسعودی، مروج الذهب ومعادن الجواهر، ج ۲، ص ۲۸۳، ۳۳۳.

۹. ابن الاثیر، الکامل فی التاریخ، ج ۳، ص ۱۸۱؛ ذهبی، تاریخ الاسلام، ج ۱، ص ۲۳۰.

پیامبر ﷺ در بعثت و مدت اقامت حضرت ﷺ بعد از دریافت وحی در مکه و مدینه است.^۱ هم‌چنین او معتقد است، شروع تاریخ اسلام از هجرت پیامبر ﷺ به مدینه به دستور علی رضی الله عنه بوده است.^۲

۲-۵. ابن شهاب زهری

زهری از مورخان به نام و مشهور نیز به شمار می‌رود. روایات تاریخی وی در کتاب‌های متعدد تاریخی نقل شده است. از جمله کتاب‌هایی که روایات او را نشر داده‌اند می‌توان به تاریخ یعقوبی،^۳ تاریخ طبری،^۴ و المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک^۵ اشاره کرد. محمد بن شهاب، گزارش ازدواج پیامبر ﷺ با حضرت خدیجه رضی الله عنها و ماجرای غزوه حدیبیه^۶ را در میراث تاریخی خود، ثبت کرده است.^۷

۳-۵. حکم بن عتیبه

حکم بن عتیبه علاوه بر فقه و تفسیر در تاریخ میراثی از خود، باقی گذاشته است. گزارش‌های تاریخی او را می‌توان در تاریخ طبری،^۸ اغانی و دیگر کتاب‌های تاریخی مشاهده کرد.^۸ به عنوان نمونه او در روایتی می‌گوید:

۱. أنزل علی رسول الله ﷺ القرآن و هو ابن ثلاث وأربعین سنة، و أقام بمكة عشراً، و بالمدينة عشراً، و توفي و هو ابن ثلاث و ستین سنة (مسعودی، مروج الذهب و معادن الجواهر، ج ۲، ص ۲۸۴).
۲. طبری، تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۱۱۲.
۳. یعقوبی، تاریخ الیعقوبی، ج ۲، ص ۲۶۱.
۴. طبری، تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۸۴، ۱۸۴، ۱۸۷، ۲۰۰.
۵. ابن الجوزی، المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک، ج ۱۱، ص ۳۲۱.
۶. ابن کثیر، البدایة و النهایة، ج ۴، ص ۱۸۸-۱۸۹.
۷. طبری، تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۳۵-۳۶.
۸. برای طبری، ر.ک: طبری، تاریخ الطبری، ج ۲، ص ۳۰۹؛ برای اغانی، ر.ک: اصفهانی، الاغانی، ج ۴، ص ۳۹۴.

هشتاد نفر از بدریون در جنگ صفین، علی علیه السلام را همراهی می‌کردند.^۱

۴-۵. عبدالله بن ذکوان

عبدالله، علاوه بر بیان روایات فقهی و تفسیری، روایات و گزارش‌های تاریخی متعددی را نقل می‌کند. گزارش‌های و روایات تاریخی او در کتاب‌های تاریخ طبری، *أغانی*^۳ و دیگر کتاب‌های تاریخی منعکس شده است.^۴ گزارش اولین ضرب سکه به وسیله عبدالملک از او روایت شده است.^۵

۵-۵. سعید بن جبیر

سعید بن جبیر در کنار نقل روایات فقهی و تفسیری، گزارش‌هایی را در حوزه تاریخ به یادگار گذاشته است. روایاتی که دال بر این است که می‌توان در کتاب‌های تاریخ طبری درباره خلقت حضرت آدم و زندگی او با حوا^۶ و *الکامل فی التاریخ* درباره ذبح اسماعیل^۷ مطالبی یافت.

۶. اصحاب فقیه محدث

حدیث از نخستین دانش‌هایی بود که مسلمانان به آن توجه نشان دادند و در ثبت و ضبط آن کوشیدند و آثار ارزش‌مندی را پدید آوردند. بسیاری از دانشمندان علوم مختلف در

۱. ابن عدیم، *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، ج ۱، ص ۳۱۱.

۲. طبری، *تاریخ الطبری*، ج ۱، ص ۷۷، ۷۳؛ ج ۲ ص ۳۶، ۱۳۰.

۳. اصفهانی، *الأغانی*، ج ۱۲، ص ۴۱۵، ۴۱۶.

۴. ابن خلکان، *وفیات الأعیان و أنباء أبناء الزمان*، ج ۳، ص ۲۹؛ ذهبی، *تاریخ الاسلام*، ج ۱، ص ۱۴۷.

۵. بلاذری، *فتوح البلدان*، ج ۳، ص ۵۷۶.

۶. طبری، *تاریخ طبری*، ج ۱، ص ۶۱، ۸۶.

۷. ابن الأثیر، *الکامل فی التاریخ*، ج ۱، ص ۱۱۰.

حدیث هم صاحب نظر بوده و از دانشمندان این علم به حساب می‌آمدند. در این میان فقیهان به دلیل ارتباط تنگاتنگ دانش فقه با حدیث در این شاخه دانشی هم مهارت داشتند. از مهم‌ترین فقهای محدث عصر امام سجاد علیه السلام را می‌توان افراد پایین دانست.

۱-۶. سعید بن مسیب

او از افرادی بود که برای به دست آوردن یک حدیث، شب‌ها و روزها را در سفر سپری می‌کردند.^۱ روایات او در کتاب‌های حدیثی شیعه هم‌چون *محاسن*^۲، *کافی*^۳ و *صحاح سته* اهل سنت^۴ نقل شده است. او در حدیثی می‌گوید:

رسم امام سجاد علیه السلام آن بود که هر روز جمعه در مسجد النبی، مردم را پند

می‌داد و نسبت به دنیا بی‌رغبتشان می‌کرد.^۵

۲-۶. ابن شهاب زهری

ابن شهاب علاوه بر تسلط داشتن در فقه، تفسیر و تاریخ از محدثان زمان خود محسوب می‌شد. احادیث او در *اصول کافی*^۶، *الارشاد*^۷ و دیگر کتاب‌های حدیثی^۸ بیان شده است. شیخ مفید حدیثی به نقل از زهری بیان می‌کند که گفته است: زین العابدین علیه السلام می‌فرمود:

۱. البرقی، *رجال برقی*، ص ۸؛ ابن شهر آشوب، *مناقب آل ابی طالب*، ج ۴، ص ۱۹۰.

۲. برقی، *المحاسن*، ج ۱، ص ۳۲.

۳. کلینی، *الکافی*، ج ۲، ص ۲۶۵؛ ج ۴، ص ۱۵.

۴. انصاری، *معجم الرجال والحديث*، ج ۲، ص ۵۶.

۵. کلینی، *الکافی*، ج ۸، ص ۷۲-۷۶؛ حدیث مفصل است و کلام حضرت در این حدیث بیان شده است. به دلیل طولانی شدن مقاله از بیان کامل حدیث خودداری می‌شود.

۶. کلینی، *الکافی*، ج ۲، ص ۱۳۰، ۱۴۸.

۷. مفید، *الارشاد*، ج ۲، ص ۱۴۱.

۸. رک: ابن قولویه، *کامل الزیارات*، ص ۱۸۸؛ احمد بن حنبل، *مسند احمد*، ج ۱، ص ۴، ۸، ۱۰،

آن‌طور که اسلام دستور داده است، ما (اهل بیت) را دوست داشته باشید نه

آن‌گونه که سبب بی‌آبرویی ما گردد.^۱

۳-۶. حکم بن عتیبه

او از اصحاب محدث امام سجاد علیه السلام بود. احادیث او در کتاب‌های بصائر^۲، کافی^۳،
أمالی^۴ و دیگر کتاب‌های حدیثی شیعه^۵ آمده است. او با واسطه از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله حدیثی
در نقل می‌کند که حضرت فرمودند:

هیچ بنده‌ای ایمان ندارد مگر این‌که من نزد او از خودش محبوب‌تر باشم و

عترت من پیش او از عترت خودش محبوب‌تر باشد و اهل بیت من، پیش او از

اهل بیت خودش محبوب‌تر باشد.^۶

۴-۶. ابان بن تغلب

در میراث حدیثی ابان، احادیثی درباره موضوعات دعا نزد حجرالاسود^۷، صلوات بر
پیامبر صلی الله علیه و آله و اهل بیت علیهم السلام^۸، امامت^۹، غدیر^{۱۰}، دوستی امیرالمؤمنین علیه السلام^{۱۱} و جایگاه امام

۱. مفید، الارشاد، ج ۲، ص ۱۴۱.

۲. صفار، بصائر الدرجات، ص ۲۹-۳۰.

۳. کلینی، کافی، ج ۱، ص ۲۷۰، ۳۹۹، ۴۰۰، ۴۴۴.

۴. صدوق، الامالی، ص ۴۱۴.

۵. صدوق، الخصال، ص ۴۴۷؛ خزار قمی، کفایة الأثر، ص ۱۸۳.

۶. صدوق، الامالی، ص ۴۱۴.

۷. عطاردی مسند الإمام السجاد علیه السلام، ج ۲، ص ۸۵.

۸. صدوق، الامالی، ص ۲۶۷.

۹. طوسی، امالی، ص ۳۴۹.

۱۰. ابن مغازلی، مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام، ص ۳۹.

۱۱. همان، ص ۴۹۵-۴۹۶.

حسن و امام حسین علیهما السلام در بهشت^۱ به نقل از امام سجاد علیه السلام وجود دارد. او حدیثی را با واسطه امام سجاد علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که آن حضرت صلی الله علیه و آله فرمودند:

هر کس بر من درود بفرستد و بر خاندانم درود نفرستد، بوی بهشت را که از

فاصله پانصد سال راه به مشام می‌رسد، استشمام نمی‌کند.^۲

هم‌چنین حدیثی در مورد کبر از پیامبر صلی الله علیه و آله بیان می‌کند که فرمودند:

کسی که ذره‌ای کبر در قلبش باشد، داخل بهشت نمی‌شود.^۳

او در حدیثی دیگر روایت می‌کند:

حسن و حسین علیهما السلام دو سرور جوانان اهل بهشت هستند و پدرشان از آن دو

برتر است.^۴

۵-۶. عبدالله بن شبرمه

عبدالله (د. ۵۱۴۴.ق.) یکی از فقهای اهل سنت بود که در بین اصحاب محدث امام سجاد علیه السلام قرار گرفت.^۵ او از راویان طبقه پنجم بود که تعداد روایات نقل شده از ناحیه او در منابع روایی و غیر روایی به پنجاه روایت می‌رسد.^۶ او که فقیه و قاضی کوفه بود^۷ به

۱. خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۱۵۰.

۲. من صلی علی ولم یصل علی آلی، لم یجد ریح الجنة، و إن ریحها لیوجد من مسیره خمسائة عام (صدوق، امالی، ص ۲۶۷).

۳. لا یدخل الجنة من کان فی قلبه مثقال ذرة من کبر (مسلم نیسابوری، صحیح مسلم، ج ۱، ص ۶۵).

۴. الحسن و الحسین سیدا شباب أهل الجنة، وأبوهما خیر منهما (خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۱۵۰).

۵. الطوسی، الخلاف، ج ۴، پاورقی ص ۱۶۷.

۶. ابن سعد، الطبقات الکبری، ج ۶، ص ۳۵۱.

۷. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱، ص ۵۶۰.

دلیل تبحر خاصش در علوم مختلف مانند فقه، شعر، بحث و جدل^۱ به مقام‌های مختلفی دست یافت.^۲ او شیعه نبود، اما امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام را مصداق امام مبین می‌دانست و می‌گفت:

کسی را جز علی نیافتم که بالای منبر، سلونی بگوید.^۳

او از سوی دانشمندان اهل سنت هم چون احمد بن حنبل (د. ۲۴۱ ه.ق.)، نسائی (د. ۳۰۳ ه.ق.)، ابوحاتم رازی (د. ۳۲۲ ه.ق.)،^۴ سفیان ثوری (د. ۱۶۱ ه.ق.)،^۵ ابن حبان (د. ۹۶۵ ه.ق.)،^۶ ابن سعد (د. ۲۳۰ ه.ق.)،^۷ ذهبی (د. ۷۴۸ ه.ق.)^۸ و ابن حجر (د. ۸۵۲ ه.ق.)^۹ توثیق شده است.^{۱۰} آرای فقهی عبدالله بن شبرمه در کتاب‌های شیعه و اهل سنت منعکس شده است.^{۱۱} روایتی از امام سجاد علیه السلام در میراث‌روایی او یافت نشد، ولی شیخ طوسی او را فقیه و از صحابه امام سجاد علیه السلام می‌داند.^{۱۲}

۱. عینی، عمدة القاری، ج ۱۳، ص ۲۴۴.

۲. ابن فقیه، البلدان ابن الفقیه، ص ۲۴۰.

۳. میرداماد، التعلیقہ علی کتاب الکافی، ص ۹۲.

۴. ابی حاتم الرازی، الجرح و التعديل، ج ۵، ص ۸۲.

۵. ترمذی، سنن الترمذی، ج ۳، ص ۱۳۰.

۶. ابن حبان، الثقات، ج ۷، ص ۵-۶.

۷. ابن سعد، الطبقات الكبرى، ج ۶، ص ۳۵۰.

۸. ذهبی، سیر اعلام النبلاء، ج ۱، ص ۵۶۰.

۹. ابن حجر، تقریب التهذیب، ج ۱، ص ۵۰۰.

۱۰. مزی، تهذیب الکمال، ج ۱۵، ص ۷۶-۸۰.

۱۱. رک: طوسی، الخلاف، ج ۴، ص ۱۶۷؛ نووی، المجموع شرح المهذب، ج ۵، ص ۳۳۱، ج ۱۶،

ص ۳۲۶.

۱۲. طوسی، الخلاف، ج ۴، ص ۱۶۷.

۷. اصحاب فقیه متکلم

علم کلام در عصر امام زین العابدین علیه السلام چندان توسعه نیافته بود، اما تقابل جریان‌های کلامی که از مدت‌ها پیش آغاز شده بود سبب گردید بهره‌گیری از روایات در مباحث کلامی در میان مسلمانان رواج یابد و قدم‌های اولیه در علم کلام برداشته شود. از این رو، نخستین متکلمان را باید در میان محدثان و فقها جست‌وجو کرد. در میان اصحاب امام سجاد علیه السلام نیز چنین افرادی دیده می‌شوند که از آنان با عنوان فقیه متکلم یاد می‌گردد. از این دسته می‌توان افراد پایین را معرفی کرد.

۷-۱. سعید بن مسیب

او را می‌توان در میان اصحاب متکلم امام سجاد علیه السلام نیز قرار داد. روایات اعتقادی او در *التبیین فی تفسیر القرآن*^۱ و *علل الشرائع*^۲ آمده است. او برای اثبات امامت علی بن ابی طالب علیه السلام ابتدا حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله در مورد امیرالمؤمنین علیه السلام نقل می‌کند که فرمودند:

أنت منی بمنزلة هارون من موسى إلا أنه لا نبي بعدي

سپس، اضافه می‌کند:

در زمان موسی علیه السلام هیچ کسی برتر از هارون نبود.^۳

در حقیقت، سعید بن مسیب به این روایت به این صورت استدلال می‌کند که در زمان حضرت موسی علیه السلام نزدیک‌ترین شخص به او هارون بود و کسی به غیر از موسی علیه السلام در شأن و منزلت هارون نبود. از این رو، در نزد پیامبر صلی الله علیه و آله نیز کسی والاتر از

۱. طوسی، *التبیین فی تفسیر القرآن*، ج ۱، ص ۱۶۲.

۲. صدوق، *علل الشرائع*، ج ۱، ص ۱۴۴.

۳. صدوق، *الهدایة*، ص ۱۵۸.

امیرالمؤمنین علیه السلام نبود و از آن جا که موسی علیه السلام از خدا خواست تا برادرش، هارون را وزیر او سازد و در امر رسالت شریک او گرداند و خداوند درخواستش را پذیرفت و در غیاب موسی علیه السلام برادرش، هارون جانشین او شد، امیرالمؤمنین علیه السلام نیز در امر خلافت و ولایت، جز نبوت، شریک پیامبر صلی الله علیه و آله بود.

۲-۷. ابان بن تغلب

ابان یکی از متکلمان شیعه است که روایات اعتقادی او در کتاب‌های اهل سنت و شیعیان نقل شده است.^۱ برای نمونه، ابان از ابن عباس از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند که فرمودند:

بهبشت به چهار تن اشتیاق دارد: علی علیه السلام، ابوذر، عمار و مقداد.^۲

این حدیث که در منابع اهل سنت، بارها تکرار شده است، نشان دهنده خطی است که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله برای به سعادت رساندن مسلمانان بیان کرده است و در آن، امیرالمؤمنین حضرت علی علیه السلام را به عنوان رهبر این جریان معرفی نموده است.

۸. نتیجه

بر اساس داده‌ها و شواهد تاریخی در میان یاران امام سجاد علیه السلام فقهایی برجسته با گرایش‌های مختلفی حضور داشتند. اندیشمندانی که با داشتن مناصب و عناوین مختلف علمی و اجتماعی هم‌چون قاضی، مفتی، مفسر، شاعر، ادیب، والی، قاری از جایگاه فقاہت

۱. از کتاب‌های اهل سنت، ر.ک: ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق، ج ۶۰، ص ۱۷۶-۱۷۷؛

خطیب بغدادی، تاریخ بغداد، ج ۱، ص ۱۵۰؛ از کتاب‌های شیعیان، ر.ک: صدوق، الامالی، ص ۱۸۷؛ طبرسی، الاحتجاج، ج ۱، ص ۹۷-۹۸.

۲. تشتاق الجنة إلى أربعة إلى علی و أبي ذر و عمار و المقداد (ابن عساکر، تاریخ مدینة دمشق،

ج ۶۰، ص ۱۷۶-۱۷۷).

و اجتهاد برخوردار بودند. فقهای صاحب نام و سرشناسی که علاوه بر انتساب به فرق مختلف اسلامی دارای گرایش‌های متعدد علمی مانند تفسیر، حدیث، کلام و تاریخ بودند. این مهم بیان‌گر آن است که امام علیه السلام با وجود محدودیت‌های سیاسی و اجتماعی که بر آن حضرت علیه السلام تحمیل شده بود در عرصه اجتماع، فعال و پرتحرک بودند و نفوذ عمیقی در میان مسلمانان داشتند.

جایگاه ویژه فقه و فقاہت در دوران آن حضرت علیه السلام سبب رویکرد فقهی عالمان گردیده بود. به گونه‌ای که فقیهان در علوم دیگر هم صاحب نظر بودند و یا عالمان علوم مختلف در فقه هم مهارت داشتند و صاحب فتوا بودند. مقاله حاضر، گونه شناسی اصحاب امام سجاد علیه السلام را از جهت وابستگی علمی آنان مشخص می‌کند و با اشاره به روایات ایشان در حوزه دانشی خود، آنان را از نظر دانشی با عناوین فقیه مفسر، فقیه محدث، فقیه متکلم و فقیه مورخ دسته بندی می‌نماید که به طور طبیعی، فتاوی فقهی هر کدام از این گروه‌ها، متناسب با گرایش علمی آنان بوده است.

منابع

١. ابن ابی‌الحدید، شرح نهج البلاغة، قم: مؤسسة مطبوعاتی اسماعیلیان، ١٩٦٢م.
٢. ابن ابی شیبة الکوفی، المصنف، بیروت: دار الفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ١٤٠٩هـ.ق.
٣. ابن ادريس حلی، مستطرفات السرائر، قم: مؤسسة النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسين، ١٤١١هـ.ق.
٤. ابن الاثیر، الكامل فی التاريخ، بیروت: دار صادر، ١٩٦٦م.
٥. ابن حبان، الثقات، بیروت: مؤسسة الكتب الثقافية، ١٣٩٣هـ.ق.
٦. ———، مشاهیر علماء الأمصار، بیروت: دار الوفاء للطباعة و النشر و التوزیع، ١٤١١هـ.ق.
٧. ابن حجر العسقلانی، تقریب التهذیب، چاپ دوم، بیروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٥هـ.ق.
٨. ———، تهذیب التهذیب، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ١٤٠٤هـ.ق.
٩. ابن حزم، أبو محمد علی بن أحمد بن سعید بن حزم، المحلی، بیروت: دار الفکر، بی تا.
١٠. ابن حنبل، احمد، العلل، بیروت: المكتب الاسلامی، ١٤٠٨هـ.ق.
١١. ———، مُسند الامام احمد بن حنبل، بیروت: دار صادر، بی تا.
١٢. ابن سعد، الطبقات الکبری، بیروت: دار صادر، ١٤١٠هـ.ق.
١٣. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعة و أسماء المصنفین منهم قدیما و حدیثا، نجف: المطبعة الحیدریة، ١٣٨٠هـ.ق.
١٤. ابن فقیه، احمد بن محمد، البلدان ابن الفقیه، ترجمه محمد رضا حکیمی، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ١٣٧٩.
١٥. ابن کنیر، البدایة و النهایة، تحقیق، علی شیری، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ١٤٠٨هـ.ق.
١٦. ابن مردویه، مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام، تحقیق حرز الدین، قم: دار الحدیث، بی تا.
١٧. ابن المغازلی، مناقب علی بن ابی طالب علیه السلام، بی جا: سبط النبی، ١٣٨٤.
١٨. ابن منظور، ابوالفضل جمال الدین محمد بن مکرم، لسان العرب، چاپ سوم، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر، ١٤١٤هـ.ق.
١٩. الارذیبلی، محمد علی، جامع الرواة، قم: مکتبة آية الله العظمی المرعشی النجفی، بی تا.

۲۰. امینی، عبدالحسین، الغدير، چاپ چهارم، بیروت: دار الكتاب العربی، ۱۳۹۷ه.ق.
۲۱. الامین، محسن، اعیان الشیعة، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، ۱۴۰۳ه.ق.
۲۲. البرقی، ابو جعفر، طبقات الرجال، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۲.
۲۳. الحاکم الحسکانی، شواهد التنزیل لقواعد التفضیل، طهران: مؤسسة الطبع و النشر التابعة لوزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی، ۱۴۱۱ه.ق.
۲۴. الخطیب البغدادی، تاریخ بغداد، بیروت: دار الغرب الاسلامی، ۱۴۲۲ه.ق.
۲۵. الترمذی، ابو عیسی، سنن الترمذی، بی جا: دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۶م.
۲۶. التستری، محمد تقی، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۲۲ه.ق.
۲۷. تفرشی، تقد الرجال، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۸ه.ق.
۲۸. جناتی، محمد ابراهیم، منابع اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی، تهران: کیهان، ۱۳۷۰.
۲۹. جرجانی، عبدالله بن عدی، الكامل فی ضعف الرجال، بیروت: دارالفکر للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۰۹ه.ق.
۳۰. جواهری، محمد، المفید من معجم رجال الحدیث، چاپ دوم، بی جا: مکتبه المحلاتی، ۱۴۲۴ه.ق.
۳۱. جمعی از نویسندگان، دانشنامه امام سجاد علیه السلام، بی جا: پایگاه تخصصی عاشورا، بی تا.
۳۲. حسینی، احمد بن علی، عمدة الطالب فی أنساب آل أبی طالب، چاپ دوم، نجف: منشورات المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۰.
۳۳. حائری مازندرانی، محمد بن اسماعیل، منتهی المقال فی احوال الرجال، قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام، ۱۴۱۶ه.ق.
۳۴. حلّی، ابن داوود حسن بن علی، رجال العلامة، چاپ دوم، نجف: منشورات المطبعة الحیدریة، ۱۳۸۱ه.ق.
۳۵. الحمیری القمی، قرب الاسناد، قم: مؤسسة آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث، ۱۴۱۳ه.ق.
۳۶. الخزرجی الأنصاری، أحمد بن عبد الله، خلاصة تذهیب تهذیب الکمال فی أسماء الرجال، بی جا: المطبعة الكبرى، ۱۳۰۱ه.ق.

۳۷. الخصبی، الحسین بن حمدان، الهدایة الكبرى، بیروت: مؤسسة البلاغ للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۱۱هـ.ق.
۳۸. خلیفة بن خیاط، تاریخ خلیفة بن خیاط، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۵هـ.ق.
۳۹. الخوانساری، احمد بن یوسف، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، تهران: مکتبة الصدوق، ۱۳۵۵.
۴۰. الخویی، ابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرجال، تهران: بنیاد فرهنگ امام المهدي (عج)، ۱۳۶۰.
۴۱. الدینوری، ابن قتیبة، المعارف، چاپ دوم، مصر: طابع دار المعارف، ۱۹۶۹م.
۴۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، چاپ دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۷.
۴۳. الذهبی، شمس الدین، تاریخ الإسلام و وقایع المشاهیر و الأعلام، بی‌جا: دار الغرب الاسلامی، ۲۰۰۳م.
۴۴. _____، تذکرة الحفاظ، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۳۹.
۴۵. _____، سیر اعلام النبلاء، چاپ نهم، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳هـ.ق.
۴۶. _____، الکاشف فی معرفة من له روایة فی الکتب الستة، جده: دار القبلة للثقافة الإسلامية (مؤسسة علوم القرآن)، ۱۴۱۳هـ.ق.
۴۷. _____، میزان الاعتدال، بیروت: دار المعرفة للطباعة و النشر، ۱۹۶۳م.
۴۸. الرازی، ابن ابی حاتم، الجرح و التعديل، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۷۱هـ.ق.
۴۹. الزراری، ابو غالب، تاریخ آل زرارعة، بی‌جا: مطبعة ربانی، ۱۳۹۹هـ.ق.
۵۰. السبحانی، جعفر، موسوعة طبقات الفقهاء، قم: اللجنة العلمية فی مؤسسة الامام الصادق علیه السلام، ۱۴۱۸هـ.ق.
۵۱. السمعانی المروزی، عبد الکریم بن محمد بن منصور، الأنساب، حیدرآباد: مجلس دائرة المعارف العثمانیة، ۱۳۸۲هـ.ق.
۵۲. السيد المرتضى، الانتصار فی انفرادات الامامیه، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۵هـ.ق.
۵۳. _____، الناصریات، بی‌جا: مؤسسه الهدی، ۱۴۱۷هـ.ق.
۵۴. الشهابی الخراسانی، محمود، ادوار فقه، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و

انتشارات، ۱۳۶۶.

۵۵. الشهید الثانی، زین الدین بن علی، رسائل الشهید الثانی، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، ۱۴۲۱.ق.

۵۶. الشیخ الصدوق، الأمالی، چاپ ششم، تهران: کتابچی، ۱۳۷۶.

۵۷. _____ الخصال، قم: انتشارات جامعه مدرسین، ۱۳۶۲.

۵۸. _____ علل الشراعی، نجف: منشورات المكتبة الحیدریة ومطبعتها، ۱۳۸۵.

۵۹. _____ کمال الدین و تمام النعمة، چاپ دوم، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۵.ق.

۶۰. _____ معانی الأخبار، تصحیح علی اکبر غفاری، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین، ۱۳۷۹.

۶۱. _____ من لا یحضره الفقیه، چاپ دوم، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳.ق.

۶۲. _____ من لا یحضره الفقیه، ترجمه علی اکبر غفاری و دیگران، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۵.

۶۳. الشیخ الطوسی، ابو جعفر، الأبواب (رجال الطوسی)، چاپ سوم، قم: مؤسسة النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسین، ۱۴۲۷.ق.

۶۴. _____ اختیار معرفة الرجال (رجال کشی)، قم: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۰۴.ق.

۶۵. _____ الاستبصار، طهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۹۰.ق.

۶۶. _____ امالی، مشهد: بنیاد پژوهش های اسلامی استان قدس رضوی، ۱۳۶۴.

۶۷. _____ تهذیب الاحکام، طهران: دار الکتب الإسلامیة، ۱۳۶۵.

۶۸. _____ الخلاف، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۴۰۷.ق.

۶۹. _____ الفهرست، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۷.ق.

۷۰. _____ مصباح المتعجد، بیروت: مؤسسة فقه الشیعة، ۱۴۱۱.ق.

۷۱. الشیخ المفید، الاختصاص، قم: المؤتمر العالمی لافیه الشیخ المفید، ۱۴۱۳.ق.

۷۲. _____ الإرشاد، چاپ دوم، بیروت: مؤسسة آل البيت لإحياء التراث، ۱۴۱۴.ق.

۷۳. _____، *امالی*، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۶۴.
۷۴. شیروانی، زین العابدین، *بستان السیاحه*، تهران: کتابخانه سنایی، بی‌تا.
۷۵. طبرسی، فضل بن حسن، *المؤتلف من المختلف بین ائمة السلف*، مشهد: مجمع البحوث الاسلامیه، ۱۴۱۰ ه.ق.
۷۶. طبری، محمد بن جریر، *تاریخ الطبری*، بیروت: دار الکتب العلمیه، ۱۴۰۸ ه.ق.
۷۷. _____، *جامع البیان عن تأویل ای القرآن*، ...
۷۸. العاملی، الحر، *وسائل الشیعة*، قم: مؤسسه آل‌البتی علیهم السلام، ۱۴۰۹ ه.ق.
۷۹. العاملی، حسن بن زین‌الدین، *التحریر الطاووسی*، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۱۱ ه.ق.
۸۰. عبدالمنعم، محمود عبدالرحمان، *معجم المصطلحات و الالفاظ الفقهیه*، قاهره: دار الفضیله، بی‌تا.
۸۱. العجلی، أبو الحسن أحمد بن عبد الله بن صالح، *معرفة الثقات*، المدینه: مکتبه الدار، ۱۴۰۵ ه.ق.
۸۲. عطاردی قوچانی، عزیزالله، *مسند الإمام السجاد علیه السلام*، تهران: انتشارات عطارد، ۱۳۸۸.
۸۳. العلامه الحلّی، حسن بن یوسف، *مختلف الشیعة*، قم: مؤسسه النشر الإسلامی التابعة لجماعة المدرسین، ۱۴۱۳ ه.ق.
۸۴. _____، *منتهی المطلب*، مشهد: مجمع البحوث الإسلامیه، ۱۴۱۲ ه.ق.
۸۵. العلوی العمری، علی بن محمد، *المجدی فی أنساب الطالبین*، تصحیح احمد مهدوی دامغانی، قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۴۰۹ ه.ق.
۸۶. العینی، أبو محمد بدر الدین، *عمدة القاری (شرح صحیح البخاری)*، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی‌تا.
۸۷. فاضل جواد، جواد بن سعید، *مسالك الأفهام الی آیات الاحکام*، تهران: مرتضوی، ۱۳۶۵.
۸۸. فضل بن شاذان، الايضاح، تصحیح سید جلال الدین حسینی الارموی، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۵۱.
۸۹. فیض کاشانی، محمد محسن، *الوافی*، اصفهان: کتابخانه امیرالمؤمنین (علیه السلام)، ۱۴۰۶ ه.ق.
۹۰. القمی، الشیخ عباس، *الکنی والألقاب*، تهران: مکتبه الصدر، بی‌تا.

۹۱. _____، منتهی الآمال، تهران: اسلامیه، ۱۳۳۸.
۹۲. کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی، تصحیح هاشم رسولی، تهران: کتابفروشی علمیه اسلامی، ۱۳۶۹.
۹۳. المازندرانی، المولی محمد صالح، شرح اصول الکافی، بیروت: دار احیاء التراث العربی للطباعة و النشر و التوزیع، ۱۴۲۱ ه.ق.
۹۴. مجذوب تبریزی، محمد، الهدایا لشیعة ائمه الهدی، قم: دار الحدیث، ۱۴۲۹ ه.ق.
۹۵. المزی، تهذیب الکمال، بیروت: مؤسسة الرسالة، ۱۴۱۳ ه.ق.
۹۶. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: مرکز کتاب لترجمة و النشر، ۱۴۰۲ ه.ق.
۹۷. الموسوی، فخار بن معد، ایمان ابی طالب، تحقیق محمد بحر العلوم، قم: دار سید الشهداء، ۱۴۱۰ ه.ق.
۹۸. میرداماد، محمد باقر بن محمد حسینی استرآبادی، التعلیقه علی کتاب الکافی، تصحیح سید مهدی رجایی، قم: خیام، ۱۴۰۳ ه.ق.
۹۹. نجاشی، ابو الحسن، فهرست اسماء مصنفی الشیعة (رجال النجاشی)، قم: مؤسسة النشر الاسلامی، ۱۴۱۶ ه.ق.
۱۰۰. النجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرائع الاسلام، بیروت: دار احیاء التراث العربی، ۱۳۳۰ ه.ق.
۱۰۱. النمازی الشاهرودی، علی، مستدرکات علم رجال الحدیث، طهران: حیدری، ۱۴۰۵ ه.ق.
۱۰۲. النووی، أبو زکریا محیی الدین یحیی بن شرف، المجموع شرح المهذب (مع تکملة السبکی و المطبعی)، بیروت: دار الفکر، بی تا.
۱۰۳. یاقوت حموی، شهاب الدین، معجم البلدان فی معرفة المدن و القرى و الخراب و العمار و السهل و الواعر من کلّ مکان، بیروت: دار صادر، ۱۹۶۵ م.
۱۰۴. یعقوبی، احمد بن اسحاق، تاریخ یعقوبی، بیروت: دار صادر، بی تا.
105. Motzki, Harald, The Origins of Islamic Jurisprudence Meccan Fiqh before the Classical Schools, Brill, Leiden. Boston. Koln, 2002.

